

Rondblik

Radicale partijganger in het synodale kamp Prof. G.M. den Hartogh en de Vrijmaking (II)

J. Kamphuis

We hebben in het vorige artikel (als Boek van de maand verschenen in het meinummer) prof. Den Hartogh getekend in de eerste plaats als een *moedig man*. Daarna ook als een *gekweld mens*, gekweld dikwijls door depressies, door wanhopige angst voor de eeuwige ondergang. In zulke perioden was hij de zekerheid kwijt, dat hij deel had ontvangen aan het eeuwige heil. Het licht brak dan eindelijk wel weer door. Maar hij bleef gestempeld door de vragen rondom de zekerheid van het heil.

Zonder twijfel stond op de achtergrond daarvan de dogmatische overtuiging, dat het verbond in *eigenlijke zin* alléén met de uitverkorenen van eeuwigheid was gesloten. Hij meende dat alleen de weg van het zelfonderzoek ‘naar de staat voor God’ tot de zekerheid van de wedergeboorte en de uitverkiezing kon leiden. Hij was ervan overtuigd dat bij ds. D. van Dijk met diens nadruk op de geloofszekerheid vanuit de *beloften* van het verbond en ook bij prof. K. Schilder met zijn grote accent op de *rechtspositie* in het verbond aan de gelovigen en hun kinderen geschonken, de vragen naar die ‘staat’ voor God uit de aandacht verdwenen. Hij vergiste zich hier grondig, zoals voor wat prof. Schilder betreft het brede exposé over het ‘zelfonderzoek’ in het tweede deel van zijn commentaar op de *Heidelbergse Catechismus*, p. 499-520 laat zien.¹

Wij willen nu in een afsluitend artikel aantonen, hoe juist op het punt van het zelfonderzoek Den Hartogh positie heeft gekozen als een radicale partijganger in het synodale kamp. Het is dus ons derde onderdeel.

Radicale partijganger in het synodale kamp

Dr. Van Staalduine heeft de beschikking gekregen over het veelomvattende archief-Den Hartogh. Het bevat allerlei correspondentie van en aan Den Hartogh. Wanneer hij als pre-adviseur de vergaderingen van een generale synode bijwoonde, onderhield hij een soms dagelijkse briefwisseling met zijn vrouw in Kampen. Van Staalduine citeert allerlei passages uit deze brieven. Zo was het ook op de synode van Amsterdam 1936. Daar werden de ‘meningsverschillen’ aan de orde gesteld. De brieven uit die periode laten ons in de ziel van Den Hartogh zien! Hij uit zich in een huiveringwekkende openheid.

Men moet weten, dat de hoogleraar H.H. Kuyper ter synode op 10 september een ‘grote rede’ hield (de typering is van Den Hartogh). Daarin geselde Kuyper ongeremd wat Van Staalduine steeds aanduidt als ‘de Reformatorische Beweging’: kort aangeduid de leerlingen van Schilder in Kampen en de wijsgeer Vollenhoven in Amsterdam. Die ‘baardeloze knapen’ (typering van H.H. Kuyper!) die de erfenis van het vorige geslacht (het was dan vooral de erfenis van zijn vader A. Kuyper) z.i. verachtten. Hier heerste een ‘revolutiegeest’ die alles wilde omkeren, een beweging ‘die de kerk vergiftigde’. Kuyper vond de situatie in de kerken ‘ernstiger ook dan in de dagen van Assen’, d.w.z.: de synode van 1926, die een halt had toegeroepen aan een begin van schriftkritisch omgaan met de geschiedenis van paradijs en zondeval (Gen. 3)! De collega van Kuyper, dr. V. Hepp, de dogmaticus van de VU, sloot zich hierbij aan met een betoog dat culmineerde in de herinnering aan wat de Heiland tot de kerk had gesproken: ‘Ik heb weinige dingen tegen u, dat gij *dwalingen* toelaat.’ Een verslaggever merkte op dat de synode onder diepe stilte het betoog van H.H. Kuyper had gevolgd. Inderdaad: hier werd de lont in het kruitvat geworpen, die tot de grote uitslaande brand van de jaren ’40, de schorsingen, afzettingen en het buiten het verband van de kerken zetten zou leiden!

Dwaalleringen?

Van Staalduine betoogt wel dat de invloed van Hepp en Kuyper in de jaren '40 sterk afgenomen was. Laat het waar zijn - in bezettingstijd hadden zij door hun collaboratie met de Duitsers inderdaad veel van hun krediet verspeeld. Maar het waren *juist mannen als Den Hartogh*, die de door de beide VU-hoogleraren uitgezette lijn *doortrokken*. In de brief aan zijn vrouw van dezelfde dag als waarop prof. Kuyper zijn aanval lanceerde, sluit hij zich daarbij aan, wanneer hij deze rede typeert als misschien wel iets te scherp, 'maar toch naar mijn overtuiging veelszins de spijker op de kop' (p. 189, nt. 143). Hij was *zélf* in deze correspondentie minstens even scherp in een brief van de vorige dag. Dan is hij toch wel bang dat, wanneer de synode een *studiecommissie* zou instellen, 'de ketterijen' in die tijd van studie 'zullen voortwoekeren ... en de kettters zullen zeggen: er wordt gestudeerd en tot die tijd staat niet vast wat we zullen hebben te leren'. De niet weinige jonge predikanten die 'bepaald dwaalleringen verkondigen', zouden menen ongestoord voort te kunnen gaan in de gedachte 'dat hun meningen gelijke rechten hebben met hetgeen tot dusver onder ons gangbaar was' (p. 188, nt. 142): *kettters* verbreiden *dwaalleringen* in de kerken! Zo stonden volgens hem de zaken!

Het was dan ook *Den Hartogh*, die er op de achtergrond als adviseur van de synodevoorzitter voor zorgde, dat de commissie die werd ingesteld, niet 'Schilderiaans' in meerderheid was. Dáár was het hem vooral om begonnen (brief van 29-8-1939, geciteerd op p. 191,192). Hij spreekt in deze brief en elders ook nadrukkelijk over '*leergeschillen*' en maar niet: *meningsverschillen*. Dát vond hij een te vergoelijkende term (p. 188). We hebben gezien hoe Den Hartogh wél eensgeestes met Schilder was in het verzet tegen het in de kerken opdringende nationaal-socialisme en het pacifisme van de toenmalige CDU. Maar als het gaat over de kwesties van 'het zelfonderzoek' enz., dan brengt hij voor zichzelf een niveauverschil aan waaruit niet alleen theologische onbeholpenheid blijkt, maar ook een radicale positiekeus en een even radicale partijgeest: 'De kerkelijke houding tegenover leden - NSB'ers en CDU'ers - vind ik ook wel belangrijk, maar zij gaat me toch niet in die mate aan het hart als de bovengenoemde zaken', nl. van zelfonderzoek en de geschillen die volgens hem zonder meer *leergeschillen* waren (brief van 23-9-1936).

Zelfonderzoek

Hij stond dan ook enkele jaren later radicaal achter de 'leeruitspraak' van 1942 over verbond en zelfonderzoek, ook zoals nader uitgelegd in de erbij gepubliceerde *Toelichting* en het later verschenen *Praeadvies*, waarin de bezwaren tegen deze leeruitspraken werden beoordeeld en afgewezen. Hij stond daarom in 1946 ook huiverig ertegenover dat een *Vervangingsformule* werd gelanceerd, waarin het *wedergeboren*' ('houden voor wedergeboren') enigszins werd verzacht tot: de kinderen van de gelovigen moeten worden beschouwd en behandeld 'als wedergeboren of nog te wederbaren'. Nee, het ging z.i. erom aan te nemen van reeds aanwezig '*geloofsvermogen*' of ook '*de hebbelijkheid* van het geloof', want de jonge kinderen kunnen natuurlijk nog niet werkelijk geloven, maar we mogen toch aannemen, z.i., dat de *kiem* van het geloof aanwezig is, die sacramenteel kan worden versterkt. Hoe drongen hier de subtiele Kuyperiaanse onderscheidingen, afkomstig uit de tijd van de 'gereformeerde' scholastiek, de geloofsleer van Den Hartogh binnen! En dat alles níet om te leren dat de kinderen reeds *werkelijk* wedergeboren wáren. Het was 'slechts houden voor', zoals Van Staalduine het typeert in een van de stellingen bij zijn dissertatie.

Bij het 'zelfonderzoek', zoals Den Hartogh het zag, ging het er nu om te ontdekken of God dát al 'aan de ziel' had gedaan (p. 494): die *kiem* van het nieuwe leven daar in het zielenbinnenste leggen. De kerk hield het er wel voor, maar *wás* het nu werkelijk wel zo? De vraag van de innerlijkheidsmystiek was voor Den Hartogh *zélf* een brandende levensvraag, waaronder hij keer op keer in zijn depressies dreigde te bezwijken. Het is een *deerniswekkend* beeld. Maar dat deze dienaar van de kerk *déze* weg van het mystieke zelfonderzoek als een door God geboden weg

voor heel Gods kerk heeft willen voorschrijven en dááaraan de éénheid van de kerk in een radicale partijgang heeft gewaagd, dát is huiveringwekkend!

Daarvoor schroomde Den Hartogh ook niet naar zijn niet-geringe mogelijkheden heel de kerkelijke machinerie in het werk te stellen. Er móesten leerbeslissingen komen. Daarbij schuwde hij de middelen van het 'nieuwe kerkrecht' niet. Hij ging op dit punt niet zover als zijn leermeester H.H. Kuyper, die hier in zijn tweede periode sprak over een direct 'goddelijk recht' van synodes, óók om in te grijpen in het leven van de plaatselijke kerken tot schorsingen en afzettingen van ambtsdragers toe, maar wel krachtens het geldende recht, het 'ius constitutum'. Zo schrijft hij nog aan prof. Schilder in 1950 (p. 479, nt. 83). Van Staalduine meent dat hier de antirevolutionaire jurist bij Den Hartogh naar voren komt: 'gezagsgetrouw', 'dienaar van het bevoegd gezag' (p. 485). Maar de zaak van het 'tuchtrecht van de meerdere vergaderingen, de kern van het nieuwe kerkrecht', was zoals Van Staalduine zelf constateert, nog 'in studie', 'had nog niet definitief zijn beslag gekregen' (p. 491)! Den Hartogh was dus *minstens* voorbarig, toen hij hier over 'ius constitutum' sprak, afgedacht van het feit dat hij zich fundamenteel vergiste in inhoud, strekking en geest van de toen geldende kerkorde, van het vigerende gereformeerde kerkrecht.

Maar óók hij, zéker hij greep hier vooruit, omdat de 'kettters' met kerkelijke machtsmiddelen bedwongen móesten worden.

Raadsel

Den Hartogh - een felle, radicale partijganger in het synodale kamp! Zijn '*kwelgeest*' in de tijden van zijn religieuze depressies zou door iedereen in zijn kerken geroemd worden als *Gods góede Geest*, de Geest van de aanneming tot kinderen, de Geest die ons naar het gereformeerde doopformulier bij en door de doop in de Naam van de Drie-enige 'ervan verzekert, dat Hij in ons wonen wil en ons tot levende leden van Christus wil maken'. Dit zal voor mij altijd het duistere raadsel van het schisma van 1944 blijven. Het blijft voor mij ook het raadsel van het leven en de levensgang van mijn vroegere hoogleraar. Hoe is het in Gods heilige Naam toch mogelijk, de man die met zijn collega en broeder Klaas Schilder in gevangenschap zo intensief meeleeft en er alles aan deed dat de bezettingsautoriteiten tot vrijlating zouden komen (p. 192,193). Hij was écht niet blij dat zijn collega eindelijk zijn mond moest houden en op de studenten zijn invloed niet meer kon uitoefenen. Integendeel, hij meende het van harte, toen ook hij aan de Duitse autoriteiten liet weten, dat prof. Schilder 'voor den arbeid aan de Theologische Hogeschool alhier ook zeer moeilijk gemist kan worden' (vgl. W.G. de Vries, *K. Schilder als gevangene en onderduiker*, p. 18 nt. 13). En dat deed hij, terwijl hij echt wel wist dat een van de *eerste* dingen die Schilder in bezettingstijd aan zijn jongere tijdgenoot liet weten, een nuchter woord over het thema van... *het zelfonderzoek* was. Het was, toen hij in zijn blad *De Reformatie* van 14 juni 1940 schreef dat er óók een goede kant zit aan 'de beroering van dezen tijd'.

Een goede kant? Ja zeker, zegt de professor, die zomaar *naast* de jonge mensen gaat staan (ik was een van hen) en tegen hen zegt vlak na de vijf dagen van de strijd van mei 1940: een góede tijd, amice: 'Al was het alleen maar deze, dat jij onder de adembenemende beklemming van den korten wervelwind, die ons overviel, zoo weinig last gehad hebt van jezelf. Of van die bedokters, die zo echt "begrijpend" naast je gaan staan, zin of geen zin. Je hebt geen tijd gehad, mijn vriend, voor problemen, niet eens voor het-probleem-van-den-oorlog. Je hebt alleen maar tijd gehad, om tot God te zeggen: abba, Vader. Je had ook geen tijd voor zelfonderzoek, maar wèl tijd genoeg, om te verklaren: ik ben een kind van God. Amice, ik ken ze, die 't gezegd hebben, toen ze voor het laatst bij vader of moeder, of bij hun jonge vrouwtje den ransel pakten. Zoo onder 't pakken door, met 'n snik in de keel misschien, - hoewel, de meesten slikten hem weg: als ik niet weer kom, nu, 't is in orde tusschen God en mij hoor. Voor een deel *zijn* ze ook niet weergekomen.' Misschien wist *de theoloog* Den Hartogh dit christelijk-vrije spreken over 'het zelfonderzoek' geen plaats te geven in zijn scholastieke redeneringen over 'het geloofsvermogen' ofwel 'de hebbelijkheid van het geloof'. Maar hij had, gelukkig, toen hij *déze* Schilder met dat evangelische

woord in zijn hart sloot, *geen* last van zijn 'kwelgeest' én van de geest van het schisma, die als een kwáde geest de éénheid van de kerk dacht te verscheuren.

Om de eendracht in de kerk

Zeker heeft Den Hartogh ook het allereerste woord wel gelezen, dat Schilder in bezettingstijd over de zaak van de kerkelijke 'meningsverschillen' schreef in *De Reformatie* van 7 juni 1940: 'Wat mij zelf betreft, indien mijn advies gevraagd zou worden, zou ik zeggen: begraaf zoo spoedig mogelijk heel de materie.' Waarom - omdat Schilder niet zou stáán voor wat hij dogmatisch als zijn overtuiging naar voren had gebracht? Geen denken aan. Hij legt nadrukkelijk vast, dat hij 'in zijn desbetreffende meeningen steeds meer bevestigd is geworden'. Maar hij wist: 'in tijden van nood hebben we eendracht noodiger dan ooit. ... Ze kàn o.i. ditmaal gediend worden door de methode van: de spons over de lei; want hetgeen hier en daar verkeerd is gezegd verteert zichzelf wel.' En al even eerder in ditzelfde artikel: 'Gelijk in 1936 zou ik het een zegen achten als we heel die van misverstanden doortrokken meningsverschillen-affaire ter zijde zouden stellen.' Schilder weet ook wel: er zijn in de dogmatische discussies missers geweest. Maar: 'deskundigen weten, dat tegenover een verschrijving van iemand ter eener zijde minstens een even presbare verschrijving van weer iemand ter anderzijde is te vinden.'

Den Hartogh heeft hieruit minstens kunnen vermoeden, dat de inhoud van Van Staalduines achtste stelling bij zijn dissertatie, nl.: 'De vrijgemaakten van 1944 wilden niet *gedoogd* worden, maar *gelijk* krijgen', voor de eerste helft wél, maar voor de tweede per se niet juist is: het ging in de tijd vóór én ten tijde van de Vrijmaking om de rechte eendracht in de kerk, waardoor er opening zou blijven om voor het (wetenschappelijk) gesprek over de éne theologische mening tegenover de andere mogelijkheid te houden.

Hoe dan ook - Den Hartogh was intens en oprecht blij, toen hij de samengestroomde studenten vanaf een stoel de vrijlating van Schilder als volgt mededeelde: 'K.S. is vrij! K.S. is een man! Een vent! Een man uit duizend!' Om daarna nog een kwartierlang enthousiast te speechn. Een student schreef daarover de verse indruk: 'De woorden rolden uit zijn mond, vloeiden uit zijn hart, nee, barstten uit. ... Alles even spontaan. Tenslotte werd hij heerlijk serieus. De dank aan God kwam boven bij ons allemaal.'²

Contra

Het was *dezelfde* Den Hartogh, die op de synode van 1936 partij koos voor H.H. Kuyper c.s. *contra* K. Schilder en die enkele jaren later radicaal partijganger bleek tot schorsing (en afzetting) van zijn collegae S. Greijdanus en K. Schilder!

Ik zeg niet: hij huichelde op 6 december 1940 of huilde met de wolven in het bos mee. Ik zeg wel: hier staan we voor een donker raadsel in de biografie van Den Hartogh. Het is een onderdeel van het raadsel van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in de barre oorlogstijd. Na het bestuderen van Van Staalduines uitvoerige en gedocumenteerde biografie zeg ik niet: hoe *slecht* was de man die hier is beschreven. Ik zeg wel: had hij zijn 'kwelgeest' vanuit het evangelie van de Christus maar definitief van zich af kunnen schudden. Wat zouden er dan een positieve krachten vrij hebben kunnen komen! Hem was dan de teleurstelling van zijn laatste levensjaren bespaard, toen hij ervoer, wat zijn biograaf in de laatste woorden van zijn proefschrift Den Hartoghs 'Pyrrusoverwinning' noemt: 'de synodalen keerden in de daaropvolgende jaren zich van deze bevindelijke spiritualiteit (af).' Inderdaad: en zij keerden zich *tot* het oecumenisme, zoals het gestalte kreeg in de Wereldraad van kerken met een gelijktijdig groeiende desinteresse voor de binding aan de gereformeerde belijdenis. Den Hartogh ervoer het in grote teleurstelling. Zijn laatste woord tot zijn studenten op 6 maart 1959 was: 'Dat men ruimte moet houden voor de wetenschap, maar dat deze nooit goed beoefend kan worden wanneer men zijn handtekening onder de belijdenis zou vergeten.'³ Graag gun ik mijn vroegere leermeester - hoe kortstondig dan

ook - dit laatste woord, dat over de grenzen van de gemeenschap waarin hij leefde, *ook ons bereikt!*

Noten:

- ^{1.} Den Hartogh heeft van dit exposé reeds vroeg kennis kunnen nemen. Schilder heeft in zijn catechismuscommentaar namelijk de inhoud van het rapport weergegeven, dat hij samen met prof. Vollenhoven bij de *synode van Sneek 1939* heeft ingediend over het thema van het zelfonderzoek en de zelfbeproeving (p. 520, nt. 1). Nadrukkelijk stelt Schilder de noodzakelijkheid van het zelfonderzoek, die door alle deelnemers aan de toenmalige discussie wordt erkend. Ook handhaaft Schilder heel duidelijk het onderscheid tussen 'staat' en 'stand' (p. 517v). Maar hij is van oordeel dat het gesprek hierover pas werkelijk nut kan hebben, als er goede overeenstemming komt over de vragen inzake het genadeverbond, inzake de gedachte van A. Kuyper over de zgn. 'sluimerende wedergeboorte', over de wraak van het verbond. Eerst dan zou z.i. een *gemeenschappelijke* bepaling van de *plaats*, het *karakter* en de *vrucht* van het zelfonderzoek mogelijk worden (p. 519). Er was ook op dit punt niet over een 'gangbare mening' te spreken, zoals de synode van Amsterdam 1936 in haar besluit over de meningsverschillen stelde. Ook Van Staalduine tast keer op keer mis, wanneer hij meent dat het de 'Reformatische Beweging' alléén zou gaan om een zelfonderzoek naar de 'stand' van het christelijk leven, de kwestie van de *heiliging* van het leven. Hij maakt zich ook al te gemakkelijk af van het beroep dat Schilder doet op de opvattingen van de latere 'afgescheidenen' (de zgn. mensen van 'Oud-A') in hun kritiek op de meningen van A. Kuyper en zijn leerlingen. Die opvattingen zijn vooral te kennen uit de samenvatting in de beroemde *Vijf stellingen*, plus een toelichting daarop uit 1905. In een polemieek met Den Hartogh uit 1945 ontkent Schilder, dat bij die broeders van 'Oud-A' *hoofdpunt* zou zijn geweest het zelfonderzoek. Hij zegt dan: 'Nonsens. Lees maar eens hun *Vijf stellingen*, vooral de *toelichting*. Ge weet dan, dat de hoofdpunten andere waren.' Dan somt Schilder op: 'Onmiddellijke wedergeboorte en veronachtzaming van de plaats van het *Woord* in de wedergeboorte. Rechtvaardigmaking van eeuwigheid en veronachtzaming van het *geloof*, dat in den tijd de weldaad deelachtig wordt. Strijd tegen de leer dat de sacramenten beteekenen en verzegelen wat *in den doopeling aanwezig is of geacht wordt aanwezig te zijn*. Veronachtzaming van de *belofte*.' (De tekst is ook te vinden in K. Schilder, *Verzamelde werken, 1944-1945*, p. 87). Van Staalduine noemt dan alleen het eerste en het één na laatste door Schilder opgesomd ('onmiddellijke wedergeboorte' en wat de sacramenten verzegelen volgens Kuyper c.s.) en schrijft dan: 'De vraag is of hij (K. Schilder) werkelijk niet beseftte dat de positieve oproep tot zelfonderzoek in 1905 voor oud-A de vanzelfsprekende keerzijde was van wat Schilder van hun standpunt had onthouden' (p. 410). De formulering is onnodig denigrerend en de opmerking is niet ter zake, juist in het licht van wat Schilder als *noodzakelijke voorwaarde* voor eenstemmigheid in de ook voor hem gewichtige zaak van het zelfonderzoek heeft opgevoerd in zijn rapport aan de synode van Sneek 1939: het rechte zelfonderzoek en het rechte zicht daarop komt volgens Schilder pas op gang en aan de dag, wanneer de door hem opgenoemde 'hoofdpunten' geloofsaandacht krijgen! Men kan de *Vijf stellingen* van 'oud-A' onder meer vinden in de bijdrage van C. Veenhof in de studie *Rondom 1945. Een historische schets*, p. 82v.
- ^{2.} Zo student Nico Bruin in een brief van 6 december 1940 aan zijn moeder in Ermelo. Van Staalduine geeft ook rapport over deze corpsvergadering in aanwezigheid van de hoogleraren Den Hartogh en J.H. Bavinck, op p. 193 nt. 173: 'Zij vierden uitbundig feest met de studenten.'
- ^{3.} Van Staalduine citeert deze stelling op p. 112 van zijn dissertatie. We lezen in de hierbij gevoegde noot 51: 'Prof. H.N. Ridderbos memoreerde deze woorden volgens het *Kamper Nieuwsblad* bij de begrafenis van Den Hartogh.'

Rectificatie. In ons eerste artikel over de studie van Van Staalduine staat één kleine, maar zinstorende drukfout, die ik hier graag corrigeer: op p.150, kol.3, r.14 moet i.p.v. spreker gelezen worden: spreken.